

Pavel Říčan

PSYCHOLOGIE OSOBNOSTI

OBOR V POHYBU

6., REVIDOVANÉ A DOPLNĚNÉ VYDÁNÍ

 GRADA®

 GRADA[®]

Pavel Říčan

PSYCHOLOGIE OSOBNOSTI

OBOR V POHYBU

6., REVIDOVANÉ A DOPLNĚNÉ VYDÁNÍ

Grada Publishing

Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována ani šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude trestně stíháno.

prof. PhDr. Pavel Říčan, CSc.

PSYCHOLOGIE OSOBNOSTI

Obor v pohybu

6., revidované a doplněné vydání

TIRÁŽ TIŠTĚNÉ PUBLIKACE:

Vydala Grada Publishing, a.s.
U Průhonu 22, 170 00 Praha 7
tel.: +420 234 264 401, fax: +420 234 264 400
www.grada.cz
jako svou 3879. publikaci

Odpovědná redaktorka Mgr. Drahuše Mašková
Sazba a zlom Antonín Plicka
Obrázek 5.2 nakreslila Mgr. Anna Pekárková
Počet stran 208
Vydání 6., v nakladatelství Grada Publishing 2., 2010

Dotisk 2011, 2012

Vytiskla Tiskárna PROTISK, s.r.o., České Budějovice

Recenzovali:

doc. PhDr. Karel Balcar, CSc.
prof. PhDr. Jan Vymětal, CSc.

© Grada Publishing, a.s., 2010
Cover Photo © fotobanka Allphoto

ISBN 978-80-247-3133-9

ELEKTRONICKÉ PUBLIKACE:

ISBN 978-80-247-9090-9 (ve formátu PDF)

OBSAH

PŘEDMLUVA	9
SLOVO ÚVODEM: OBOR V POHYBU	11
1. PŘEDMĚT A PŘÍSTUP PSYCHOLOGIE OSOBNOSTI	13
1.1 Definice osobnosti	13
1.2 Sousední obory psychologie osobnosti	15
1.2.1 <i>Sousedící oblasti uvnitř psychologie</i>	15
1.2.2 <i>Sousedící vědní obory mimo psychologii</i>	17
1.2.3 <i>Aplikační oblasti psychologie osobnosti</i>	19
1.3 Historický pohled na psychologii osobnosti	20
1.3.1 <i>Historické zdroje psychologie osobnosti</i>	20
1.3.2 <i>Vývoj psychologie osobnosti, její historický smysl a poslání</i>	23
2. METODY PSYCHOLOGIE OSOBNOSTI	29
2.1 Výzkumné a diagnostické techniky	29
2.1.1 <i>Systematické pozorování</i>	30
2.1.2 <i>Posuzovací škály</i>	31
2.1.3 <i>Analýza spontánních výtvorů</i>	32
2.1.4 <i>Psychologický interview</i>	33
2.1.5 <i>Psychologický dotazník</i>	34
2.1.6 <i>Výkonové testy</i>	37
2.1.7 <i>Testy osobního stylu</i>	37
2.1.8 <i>Projektivní testy</i>	38
2.1.9 <i>Psychofyzilogické metody</i>	39
2.2 Pojem vlastnosti a problém koherence v popisu osobnosti	41
2.2.1 <i>Vlastnosti a rysy</i>	41
2.2.2 <i>K problému koherence vlastností</i>	43
2.3 Výzkumné strategie v psychologii osobnosti	46
2.3.1 <i>Vývojové projekty</i>	46
2.3.2 <i>Taxonomie individuálních rozdílů v psychologii osobnosti</i>	52
2.3.3 <i>N = 1: Jediný člověk jako předmět výzkumu</i>	57
3. BIOLOGICKÝ ZÁKLAD OSOBNOSTI. TEMPERAMENT A KONSTITUCE	63
3.1 Biologie jako klíč k psychologii osobnosti	63
3.2 Temperament	65
3.2.1 <i>Antická „štávová“ teorie temperamentu</i>	65
3.2.2 <i>Kretschmerova morfologicky založená teorie temperamentu</i>	67
3.2.3 <i>Eysenckova teorie: extraverte–introverze, neuroticismus, psychoticismus</i>	68
3.2.4 <i>Současné výzkumy temperamentu</i>	71

4. SCHOPNOSTI	75
4.1 Základní pojmy	75
4.2 Techniky diagnostiky schopností	77
4.2.1 <i>Studium schopností v přirozených situacích</i>	77
4.2.2 <i>Testy schopností</i>	77
4.3 Klasifikace schopností: Faktorová analýza	80
4.3.1 <i>Inteligence</i>	80
4.3.2 <i>Vývoj v chápání a měření inteligence</i>	82
4.4 Inteligence a speciální schopnosti	84
4.4.1 <i>Verbální schopnosti</i>	84
4.4.2 <i>Prostorová představivost</i>	84
4.4.3 <i>Numerická schopnost</i>	85
4.4.4 <i>Percepční pohotovost</i>	85
4.4.5 <i>Paměťové schopnosti</i>	86
4.4.6 <i>Psychomotorické schopnosti</i>	86
4.4.7 <i>Umělecké schopnosti</i>	86
4.4.8 <i>Gardnerova teorie sedmerna inteligencí</i>	87
4.4.9 <i>Současné výzkumy schopností</i>	88
4.5 Vliv dědičnosti a prostředí na rozvoj schopností	89
4.6 Schopnosti a postavení člověka ve společnosti	90
4.6.1 <i>Primární a sekundární projevy schopností</i>	90
4.6.2 <i>Jak důležité jsou schopnosti?</i>	90
5. MOTIVACE	95
5.1 Vybrané problémy teorie motivace	96
5.1.1 <i>Definice</i>	96
5.1.2 <i>Dva introspektivně fyzikální homeostatické modely</i>	96
5.1.3 <i>Odvozování motivů a funkční autonomie</i>	98
5.1.4 <i>Konflikt motivů</i>	100
5.1.5 <i>Typická rozcestí motivační dynamiky</i>	101
5.1.6 <i>Motivační stavy a motivační vlastnosti</i>	103
5.2 Přehled motivačních vlastností	103
5.2.1 <i>Primární potřeby</i>	104
5.2.2 <i>Zájmy</i>	108
5.2.3 <i>Postoje a hodnotové orientace</i>	109
6. EMPIRICKY ODVOZENÉ RYSY OSOBNOSTI	115
6.1 Poruchy osobnosti	115
6.2 Cattellův šestnáctifaktorový systém	117
6.3 Velká Pětka	120
7. TEORETICKY ODVOZENÉ RYSY OSOBNOSTI	127
7.1 Jungova typologie	127
7.2 Kuhlova teorie interakcí osobnostních systémů	130
7.3 Cloningerovy dimenze charakteru	131
7.4 Převážně spekulativní tvorba humanistických psychologů	131
7.5 Z výsledků kognitivistických teorií	132

8. FUNKČNÍ ARCHITEKTURA OSOBNOSTI	137
8.1 Introspektivní východisko psychoanalytické teorie osobnosti	138
8.2 Anatomie „psychického aparátu“ podle Freuda: Id – Ego – Superego	139
8.3 Vědomí, nevědomí a funkce psychického aparátu	141
8.4 Alternativní hlavní motivy	143
8.5 Jungovo doplnění Freuda: Kolektivní nevědomí, archetypy, komplexy	144
8.6 Ego-psychologie	147
8.7 Berneho modifikace psychoanalytického modelu	147
8.8 Kognitivistické principy	149
8.9 Humanistické teorie osobnosti. Spiritualita ve struktuře osobnosti	152
8.9.1 <i>Smysl života</i>	152
8.9.2 <i>Spiritualita</i>	152
8.10 Transpersonální dimenze osobnosti	156
9. VÝVOJOVÁ PSYCHOLOGIE OSOBNOSTI	163
9.1 Vývoj a osobnost	163
9.1.1 <i>Biologické zrání (a involuce) jako faktor formování osobnosti</i>	163
9.1.2 <i>Učení jako mechanismus vývoje</i>	164
9.1.3 <i>Kritická a senzitivní období</i>	164
9.1.4 <i>Zákonité vývojové krize</i>	165
9.1.5 <i>Vlastní aktivita jedince, který se vyvíjí</i>	166
9.2 Psychosexuální vývoj podle Freuda	166
9.3 Eriksonova teorie „osmi věků člověka“	168
9.3.1 <i>Stadium receptivity – téma základní důvěry</i>	168
9.3.2 <i>Stadium autonomie</i>	169
9.3.3 <i>Stadium iniciativy</i>	169
9.3.4 <i>Stadium přičinlivé pile</i>	170
9.3.5 <i>Stadium identity</i>	170
9.3.6 <i>Stadium intimity</i>	171
9.3.7 <i>Stadium generativity</i>	172
9.3.8 <i>Stadium integrity</i>	172
9.4 Objektní vztahy v raném dětství a jejich význam v dospělosti	173
9.5 Jung o vývoji osobnosti	174
10. JÁ A SVĚT	179
10.1 Proč tolik „Já“ v psychologii osobnosti?	179
10.2 Co je „Já“?	180
10.2.1 <i>Zcela zvláštní zájmeno</i>	180
10.2.2 <i>Já jako subjekt</i>	181
10.3 Rogersovo Self	186
10.4 Sebevědomí a jeho struktura	189
10.5 Self v sociálně-kognitivní teorii	190
LITERATURA ZÁKLADNÍ	195
LITERATURA SPECIÁLNÍ	197
REJSTŘÍKY	201

PŘEDMLUVA

Vděčně využívám laskavé nabídky nakladatelství připravit nové vydání s odstupem pouhých dvou let. Mám z této možnosti radost, protože ji chápu jako znamení toho, že kniha byla – v duchu obecnější strategie nakladatelství Grada – zařazena mezi díla, u nichž se počítá s delší životností při periodickém „omlazování“.

Zatímco předešlé, páté vydání bylo oproti čtvrtému, vyšlému ještě za hlubokého „totáče“, radikálně přepracováno a rozšířeno, šesté vydání je rozšířeno jen nepatrně. Bylo doplněno o několik autorů, převážně domácích, a byly zvýrazněny humanisticko-psychologické motivy. Bylo opraveno několik chyb. Hlavně však byla provedena řada stylistických úprav a zjednodušení, odstraňujících zbytečné teoretické „piruety“. Některé náročné pasáže byly také přemístěny do vysvětlivek určených pro odborníky a umístěných na konci jednotlivých kapitol. Kniha by proto měla být srozumitelnější pro studenty a pro čtenáře, kteří nejsou profesionálními psychology.

SLOVO ÚVODEM: OBOR V POHYBU

Psychologie osobnosti¹ existuje již přes sto let a je možno ji chápat jako víceméně *hotový*, „zavedený“ obor, který má jasné základní pojmy, vymezené pole působnosti a osvědčené metody. O osobnosti existuje velké množství dobře ověřených objektivních poznatků, kterých stále přibývá, a tento poznatkový fond se také již dlouho s úspěchem aplikuje ve sféře pedagogické, klinické, podnikové, sportovní i jinde. Ten, kdo má o náš obor zájem, může se s jeho základy seznámit tak, že si o něm přečte knížku, v níž jsou základní pojmy, metody a poznatky předloženy přehledně a pokud možno srozumitelnou formou – podobně jako třeba poznatky o stavbě a funkcích lidského těla ve středoškolské učebnici.

Je to ale ještě jinak! Psychologie osobnosti je jeden z oborů, v nichž se hraje o *sebe-pochopení* člověka, především západního člověka naší doby, každého jednotlivce, čtenáře (a ovšem i autora) této knihy. Jaký jsem, *kdo jsem*, jak si mohu rozumět s druhými, *jaký smysl má moje existence tady a teď?*

Sebezpoznaní nemůže být plně objektivní. I když jsem k sobě maximálně poctivý, když sám sebe podrobím všem známým metodám, počínaje inteligenčním testem a konče psychoanalýzou, nemohu „vyskočit“ ze svého místa ve vesmíru a ze své chvíle v čase. Něco mám rád a něco se mi hnusí, něco se mi jeví jako důležité pro život a něco jako vedlejší, něco jako moudrost věků, něco jako omyl a něco jako lež. Něco, co se jedné době nebo jedné kultuře jeví jako samozřejmá pravda, pro druhou je bláhový omyl. Symboly, které jsou jedněm drahé, nebo dokonce posvátné, jiným neříkají nic. Příběhy, které jedny vzrušují a dojmají, jiné nudí. Ke všemu, co zkoumám, přistupuji proto chtít nechtě s určitým *předporozuměním*, které nemohu – jako kabát na vědecké konferenci – „odložit v šatně“.

Další komplikace: Sám *předmět našeho oboru, lidská osobnost, se mění* v důsledku radikálních historických změn. Jednotlivé generace se od sebe navzájem stále více liší. Lišíme se od svých předků a potomků i biologicky, ale hlavně v tom, jak jsme psychicky utvářeni svým prostředím, výchovou, stylem života a jeho podmínkami v počítačovém věku, prudkým globalizačním srůstáním kultur. Skeptik dokonce řekne, že v důsledku těchto změn poznatky psychologie osobnosti zastarávají rychleji, než přibývá nových, takže známe dnešního člověka (i sami sebe!) vlastně stále méně.

Moderní věda považovala dlouho sebe samu za nositelku konečné, zaručeně objektivní pravdy. Myslela, že odhaluje sebeepochopení minulých generací jako snůšku omylů a předsudků, zatímco ona sama žádné předsudky nemá, že už našla klíč k řešení všech otázek, které má smysl klást. *Postmoderna* znamená *vystřízlivění vědy*, jež poctivě přiznává své meze. Přináší to však zároveň i nebývalou *pluralitu*, vlastně změť nejrůznějších nauk a představ o lidské osobnosti a jejím místě ve světě, počínaje vědecko-fantastickou obzortovností, přes všechny filosofie a všechna náboženství až po moudrost (i pošetilost)

¹ Ve světové literatuře se začíná vžívat termín *personologie*, který patrně časem převládne.

šamanů a nejrůznějších šarlatánů. Stejně pestrá je i mozaika prostředků nabízených k poznávání a rozvíjení osobnosti, od zásahů do vlastního těla, včetně mozku, přes vyhledávání extrémních zkušeností v adrenalinových sportech nebo ve všemožných formách sexu, přes rozpuštění vlastní identity v davovém nadšení až po černou magii – nebo naopak po meditativní spiritualitu Buddhových žáků.

Ze všech možných cest poznání člověka volím *tradiční racionalitu Západu*, jednoduše řečeno *rozum*, který je dnes třeba hájit proti pseudovědeckým nebo protivědeckým útokům i proti módnímu zpochybňování a pohrdavému nezájmu těch, kteří postmodernu chápou jako svobodu intelektuálního i etického chaosu.

Přirozeným spojencem vědecké racionality je *hodnotová orientace* na svobodu, rovnost a solidaritu, která je vlastní naší spirituální tradici. Patří sem i snaha o osobní vyjádření vlastní autentické zkušenosti se světem a se sebou samým.

V psychologii osobnosti je třeba plně uplatňovat co nejpřesnější metody zjišťování a ověřování faktů, včetně měření. K tomu patří matematika a rigorózní testování hypotéz i neustávající kritická analýza teoretického diskurzu, který se o tom všem vede. Současně je však třeba respektovat, že to nejpodstatnější, nejhlubší poznání je založeno na *bytošném setkání poznávaného s poznávaným*, ze kterého oba účastníci odcházejí – podaří-li se – obohacení, moudřejší, citově zralejší, laskavější, otevřenější pro dobrodružství vpravdě lidské existence.

* * *

Tato kniha není náročná na psychologické znalosti. Vystačíte s elementárním úvodem do psychologie, jakým je například moje Psychologie (Portál, 2009). Kdo je ochoten a schopen soustředěně studovat a přemýšlet nad tím, co čte, vystačí i s velmi omezenými znalostmi, nebude však samozřejmě rozumět všemu beze zbytku.

Odborníkům z různých humanitních oborů, kteří mají jen malé znalosti psychologie, jsou určeny úseky, jež pokročilý student psychologie (a tím spíše psycholog z povolání) jen letmo zaregistruje, jako např. popis testů a dotazníků, pojem IQ, modely motivace a Freudovy názory na strukturu psychického aparátu.

Nesnažím se zavalit čtenáře množstvím faktů, ta ostatně rychle stárnou. Spíše mi jde o to, seznámit ho s *kritickým stylem psychologického myšlení*, což mu pomůže orientovat se jak v odborné literatuře a v psychologické praxi, tak i sám v sobě, ve vlastním nitru a ve svých interpersonálních vztazích, ve svém životním příběhu a jeho smyslu.

V poznámkách pod čarou uvádím vysvětlivky a drobné odbočky od souvislého výkladu i literární odkazy, pokud by zbytečně rušily plynulé čtení. Na konci každé kapitoly jsou poznámky určené náročným studentům a odborníkům, jež by začátečníka zdržovaly a mátlly. Tam také upozorňuji na otevřené problémy nebo i polemizuji s jinými autory.

Při psaní této knihy jsem čerpal z mnoha pramenů, z knih a výzkumných statí českých i světových, z vlastních výzkumů a z pedagogické i klinické praxe. Největší inspirací pro mě však byla práce Karla Balcara *Úvod do studia psychologie osobnosti*, dnes již nikoli up-to-date, ale nedostižná v myšlenkové přesnosti a poctivosti. Věnuji mu svou knihu v úctě a přátelství.

Autor

1. PŘEDMĚT A PŘÍSTUP PSYCHOLOGIE OSOBNOSTI

1.1 DEFINICE OSOBNOSTI

V psychologii více než v jiných oborech závisí definice na významu použitých slov *v běžné řeči*. V jazyce je skryto, „zašifrováno“, obrovské množství psychologických poznatků, které se nahromadily za tisíce let, kdy lidé přemýšleli o tom, jak sdělit své vlastní prožitky druhým, jak vysvětlit své jednání, jak pochopit jednání jiných lidí atd.^{-I-} Každý autor může definovat své pojmy, jak uzná za vhodné, použije-li k tomu však slova z běžné řeči, musí počítat s tím, že čtenáři budou mít sklon chápat je právě v tom smyslu, který mají v běžné řeči. Musí dokonce počítat i s tím, že i on sám bude stále v pokušení „sklouzávat“ k těmto významům ve svém odborném myšlení.^{-II-}

Zaměříme se nyní na tři významy, které má slovo „osobnost“ v psychologii, tedy na *tři pojmy osobnosti*.

1. *Hodnotící pojem*: Slovo osobnost užije laik především v hodnotícím významu. Osobností, resp. „skutečnou osobností“, je jedinec nějak pozoruhodný, vynikající, především v pozitivním smyslu. V duchu humanistické psychologie využívá tento význam i v psychologii – jako jeden z mála – velmi podnětně a ušlechtilě Smékal: „Člověk je osobností tehdy, když má svou tvář, když je autorem svých činů, když nekopíruje a nenapodobuje, ale když zodpovědně stojí za tím, co dělá, když jedná s vědomím důsledků svých činů (...). Osobnost je dána především tím, jak dovede (...) kontrolovat svou činnost svým svědomím a tím, jak uvědoměle, odpovědně a ohleduplně řeší úkoly svého života.“ (2004, str. 28)

Hodnotící pojmy jsou v psychologii problémem. Chceme-li se řídit příkladem přírodních věd, které mají být přísně nestranné, „objektivní“, musíme se hodnotících pojmů vzdát. Mnozí významní autoři, například Erich Fromm a u nás právě citovaný Vladimír Smékal, považují za přirozený úkol psychologie, aby – ve spolupráci s filosofií – hledala optimální vlastnosti, jež je radno pěstovat, i optimální mezilidské vztahy, jež je třeba podporovat. Přírodní vědy nesmíme napodobovat otrocky.

2. *Psychická individualita jedince*: Osobností se rozumí osobitost, odlišnost jedince od jiných jedinců, zejména od jedinců téhož věku a kultury. V tomto smyslu je psychologie osobnosti *vědou o individuálních rozdílech*, které jednak popisuje, jednak vykládá. Velmi silně je význam slova osobnost jako individuality vyjádřen v angličtině, kde např. i místnost může mít, nebo naopak postrádat, právě „personality“. Není snad náhodou, že právě anglicky píšící klasik, velikán ve výzkumu individuálních

rozdílů, Raymond Cattell, definuje osobnost prostě jako to, co působí individuální rozdíly mezi lidmi.²

3. *Osobnost jako architektura*^{III} či *struktura (uspořádání) celku psychiky*: „Osobnost je člověk jako celek po stránce duševní.“³ (Tardy, 1967) Zkoumání osobnosti v tomto smyslu je analogické ke zkoumání anatomie a fyziologie lidského těla (či jiného organismu). Jde o rozčlenění psychiky (někdy se říká – zní to poněkud odlidštěně – „psychického aparátu“) na relativně samostatné složky, z nichž každá má určitou funkci či funkce, a zejména o *integrovanou souhrnu* těchto složek, zcela analogicky, jako je tomu při zkoumání lidského organismu, kde jde o souhrnu jater, mozku, imunitního systému atd.⁴

Mnozí autoři považují za důležité obohatit definici osobnosti (ve smyslu uspořádanosti, tedy náš třetí pojem, někdy v kombinaci s druhým), a to různým směrem, zejména o *mýšlenky týkající se geneze a funkce osobnosti*. Řadu takových definic najdeme u Smékala (2004), mezi nimi i jeho vlastní: „Osobnost je individualizovaný systém (integrace) psychických procesů, stavů a vlastností, které vznikají jednak socializací (působením výchovy a prostředí), jednak přetvářením vrozených vnitřních podmínek bytí člověka a determinují a řídí předmětné činnosti jedince, jeho sociální styky a duchovní vztahy.“ (str. 27)

Jaký je vztah mezi pojmy *osobnost* a *charakter*? Podle Allporta je charakter zhodnocená osobnost, tedy osobnost viděná z etického hlediska. Tomu odpovídá také české adjektivum *charakterní*, jež znamená totéž co mravně dobrý, s důrazem na spolehlivost. Německé *Charakter* znamená ovšem také povahu člověka (nebo i věci) bez ohledu na mravní stránku. Tomu odpovídá eticky neutrální adjektivum *charakteristický* a v německé literatuře pojem *Charakterologie*. V tomto významu užívá termín *Charakter* i Cloninger, vlivný badatel v oblasti temperamentu, který navíc považuje osobnost za složenou z temperamentu (konstituční, převážně vrozená složka) a *Charakteru* (složka získaná učením). Volíme definici Allportovu; příklání se k ní i Smékal, který pěkně nazývá *svědomí jádrem charakteru* (2004, str. 363).

Předmětem psychologie osobnosti, tak jak se tento obor vyvinul, je psychika ve druhém a třetím z uvedených významů, zatímco první význam je okrajový. Snahy o definici zahrnující oba (či dokonce všechny tři) pojmy považujeme za málo plodné. Logicky vzato, jde o dva různé podobory psychologie. Jejich pěstování „pod společnou firmou“ je výsledkem historického vývoje a jejich vzájemná spolupráce má velmi dobré důvody,

² Stejný význam jako *osobnost* ve smyslu osobitosti má i méně „odborně“ znějící termín *povaha*, který se nám hodí zvláště v adjektivní podobě *povahový*, místo správného, ale toporného *osobnostní*.

³ Výraz *osoba* užíváme pro označení celého člověka v tomtéž smyslu jako *subjekt*, *jedinec* nebo *individuum*. Ze stylistických důvodů řekneme někdy také prostě *člověk*, pokud nehrozí záměna s označením druhu *homo sapiens*.

⁴ Zde jsme v podobné, spíše v horší situaci, než v jaké byla středověká medicína před zavedením pitvy. Jak napovídá současné poznání anatomie a fyziologie mozku, je patrně i lidská psychika rozčleněna na množství funkčně diferencovaných složek, které jsou mezi sebou velmi složité, důmyslně propojeny. Rozmanitost, často tápavost teorií, které o tomto uspořádání máme, a hrubost (snad bychom měli rovnou říct primitivnost) těchto teorií ve srovnání s tím, co je známo o mozku, je očividná. Rozhodující objevy jsou teprve před námi. Je otázkou – a to otázkou „do prance“ – zda tyto objevy udělá psychologie jako samostatná, suverénní věda, nebo spíše jako pouhý „přívěsek“ biologie. Ideálem je pro nás rovnocenná spolupráce oborů, z nichž každý má svou vlastní základnu v jevech, které zkoumá.

jak poznáme i na řadě míst této knihy: Na jedné straně identifikace zúčastněných složek a poznání jejich souhry někdy rozhodujícím způsobem přispívá k výkladu individuálních rozdílů, na druhé straně popis a analýza individuálních rozdílů mohou vést k identifikaci těchto složek (funkčních systémů) a k poznání jejich souhry. Chápejme tedy psychologii osobnosti jako svérázný *dvojbor*.⁴ Jsme-li si vědomi toho, že pracujeme se dvěma definicemi osobnosti, pak vždycky snadno poznáme ze souvislosti, o který z významů právě jde autorovi, kterého studujeme, případně také, zda ten či onen autor tyto významy odlišuje.

Pervin a kol. (2005, str. 6) reflektují problém předmětu psychologie osobnosti podobně. Podle nich se psychologie osobnosti zabývá jednak tím, co je lidem společné (univerzální – náš třetí význam), jednak individuálními rozdíly (naš druhý význam). K tomu říkají, že tato dvě témata je někdy obtížné skloubit. Jako třetí téma uvádějí tito autoři ještě jedinečnost osobnosti, což však logicky spadá pod individuální rozdíly.⁵

Resumé oddílu

Za podstatné považujeme rozlišovat významy, v nichž se termín osobnost v psychologii osobnosti používá. Vlastní definici neformulujeme. Jestliže na ní čtenář „trvá“, doporučujeme uvedenou Smékalovu definici, která je stejně dobrá jako řada jiných. Neexistují definice správné a nesprávné, nýbrž pouze více nebo méně užitečné jako nástroje poznání. Podstatné je klást si vždy znovu otázku, v jakém významu užíváme – *pod vlivem obecného jazykového povědomí, z něhož nemůžeme uniknout* – ten či onen výraz v té či oné souvislosti. Slovo osobnost se svou mnohoznačností je perfektním příkladem obecné situace, ve které v psychologii – patrně ještě více než v jiných humanitních vědách – jsme.

1.2 SOUSEDNÍ OBORY PSYCHOLOGIE OSOBNOSTI

K pochopení psychologie osobnosti jako oboru může pomoci charakteristika jejich vztahů s jinými obory, se kterými má něco společného, které s ní „sousedí“ na pomyslné mapě věd a jejich aplikací.

1.2.1 SOUSEDÍCÍ OBLASTI UVNITŘ PSYCHOLOGIE

Psychologie osobnosti má vztah ke všem oblastem psychologického myšlení a výzkumu. Je to přirozené. Zkoumá totiž, jak jsme viděli, integraci, strukturu, resp. architekturu, celkovou uspořádanost lidského individua. Mluvíme-li o integraci, musí nás zajímat vše, co je *integrováno*, zapojováno do celku, a také všechny procesy integrace, *integrační mechanismy* a funkční systémy, jež jsou nositeli těchto mechanismů. V tomto smyslu celé psychologii jde – koneckonců – o osobnost! Není proto snadné, a patrně ani možné, přesně stanovit hranice psychologie osobnosti vůči ostatním psychologickým vědám.

⁵ Jedinečnost každého člověka je téma velmi zajímavé, ale týká se více filosofie než personologie. Jde zde o myšlenky jako neopakovatelnost existence a radikální odpovědnost za vlastní život: „Když ne ty, tak kdo!“ Psychologie ovšem nemůže pominout prožívání a jednání člověka, který tyto myšlenky bere vážně, ani toho, který před nimi utíká.

Tyto hranice jsou do značné míry věcí konvence, která je vyjádřena obsahem časopisů a knih s příslušnými názvy, výzkumnými a teoretickými tématy, jimiž se zabývají pracovníci tak či onak nazvaných oddělení psychologických fakult či ústavů atd., a jsou to hranice, které se ustavičně posouvají jak v důsledku nových objevů, tak i pod vlivem nových společenských zakázek – a také v důsledku toho, že ten či onen trend se stane načas hitem. Přece však lze zmíněnou „mapu“ alespoň zhruba načrtnout. Hranice na této mapě nebudeme ovšem chápat jako hranice mezi znepřátelenými státy. Na „hraničních přechodech“ panuje čilý provoz!

Určitou pomůckou pro stanovení hranic personologie vůči ostatním psychologickým oborům je protiklad *mikrosystémy* versus *makrosystémy*. Jako příklady mikrosystémů můžeme uvést naučenou dílčí dovednost (uvázat si kravatu) nebo jednoduchou instinktivní reakci (náběh ke zvracení při odporném pachu). V kognitivní psychologii můžeme za mikrosystém považovat mozkové moduly zajišťující poznávání tváří, rozpoznávání lidských hlasů apod. (Každý z takových modulů má poměrně pevně ohraničenou nervovou bázi v mozku, viz Fodor, 1983.) Mikrosystémy jsou z hlediska psychologie osobnosti okrajové. Makrosystémy jsou komplexní útvary velmi různého druhu: smysl pro humor, klaustrofobie, dispozice k agresivní reakci na frustraci, schopnost užívat logických symbolů atd. Makrosystémem může být i osobní, emočně nabitý vztah k mateřským postavám, jaký leckdy vládne osobní interpersonální síti, fantazijnímu životu, možná i umělecké tvorbě. Klasický behaviorismus se svou orientací na mikrosystémy byl popřením psychologie osobnosti (viz kap. 8.8). Problémem je z tohoto hlediska i bandurovská sociálně-kognitivní teorie, orientovaná rovněž převážně na mikrosystémy.

Psychologie osobnosti a psychologie motivace

Motivace souvisí s osobností velmi úzce. Motivy jsou mocné síly v lidském životě, které usměrňují, organizují prožívání a chování do velkých celků, a zároveň samy vyžadují integraci do celku osobnosti. Sigmund Freud, jehož psychologie se probírá vždy jako první v učebnicích psychologie osobnosti, věnoval celé své dílo „zrádné“ hře pudů a jejich derivátů (odvozených motivů). Jediný dominantní motiv nebo konflikt mezi dvěma mocnými motivy nejednou umožní pochopit celé životní období určitého člověka. Neuspokojení důležitých motivů, zvláště pokud jsou vytěsněny z vědomí, vede k poruchám celé osobnosti. Také individuální rozdíly v zájmech, v hodnotách či v síle potřeb rozhodují o svérázu, o psychologické individualitě každého člověka. Některé teorie osobnosti (např. Adlerova) jsou vybudovány na zdůraznění určitého motivu.

Psychologie osobnosti a sociální psychologie

„Řekni mi, kdo jsou tvoji přátelé, a já ti povím, jaký jsi.“ To je pravdivé. Ale nejde jen o přátele, nýbrž i o nepřátele, rodiče, děti atd. A nejde jen o osoby, nýbrž i o systém, o strukturu skupin, ve kterých se pohybujeme. Naše osobnost funguje ve společnosti, společnost jí vtiskuje většinu základních rysů a společnosti mají sloužit naše činy – jinak většinou ztrácí smysl.

Psychologie osobnosti a vývojová psychologie

Vývojová psychologie je základním klíčem jak k poznání psychické architektury, tak k vysvětlení individuálních rozdílů. V osobnosti neexistují absolutní konstanty. To, co se v osobnosti objevuje během života nově, je zpravidla (*pouze* zpravidla, nechceme-li

dogmatickým determinismem popřít lidskou svobodu!) zákonitým výsledkem působení vnitřních a vnějších faktorů. Od kolébky, a patrně ještě dříve, v mateřském lůnu, se – metaforicky řečeno – ladí celý náš duševní život. Vývoj osobnosti je pak po celý život určován tím, jak zvládáme velká témata a úkoly jednotlivých životních etap – a až ve stáří, kdy náš příběh končí, se často ukáže, oč v něm doopravdy šlo. Úzká souvislost psychologie osobnosti a vývojové psychologie bude zřejmá v 9. kapitole této knihy, věnované vývoji osobnosti. Nesmíme však zapomínat, že těžiště personologie není ve zkoumání vývojových nebo jiných změn, nýbrž toho, co je stálé, co tedy umožňuje predikovat prožívání a jednání. Jde především o *statiku*, teprve na druhém místě o dynamiku.^v

Sociálně-kognitivní psychologie

Sociálně-kognitivní psychologie představuje nesmírně vlivný (byť ne zcela jednotný) soudobý trend, takřka „hit“, překonávající nadvládu behaviorismu, a to zejména v americké psychologii, jež – podle autorova názoru ne zcela šťastně – dominuje celosvětové psychologii, především mocensky. Tento trend působil ve svých počátcích na psychologii osobnosti až destruktivně svou kritikou pojetí konstantních vlastností a zjištěním, jak dalekosáhle je možno modifikovat prožívání a jednání (včetně psychopatologie) dobře naprogramovaným a vědomým sociálním učením. Existují ovšem i pokusy formulovat sociálně-kognitivní teorii osobnosti (Bandura, 1999, 2001, viz kap. 8.8 a 10.5).

1.2.2 SOUSEDÍCÍ VĚDNÍ OBORY MIMO PSYCHOLOGII

Sociologie

Sociologie se zabývá společenskými jevy v jejich hromadnosti, zkoumá zákonitosti, kterými se řídí celé velké skupiny lidí. Individuum se svou osobností je z hlediska sociologie *atomem*, z hlediska psychologie osobnosti *univerzem*. To je podstatný rozdíl. Přesto však mají k sobě oba obory blízko. Sociologický jev je do jisté míry sumou individuálních reakcí jednotlivců na danou situaci. Například závislost na alkoholu je individuální jev, člověk buď je, nebo není závislý, určitým způsobem řeší svůj vztah k alkoholu, jako individuum ho zkoumá lékař i psycholog – a zároveň je alkoholismus závažný jev společenský, je-li jeho výskyt vysoký. Na druhé straně je dobře známo, jak mocně se sociologické trendy (například generační rozdíly dané různým způsobem života v důsledku vědeckotechnické revoluce) uplatňují v individuálních osudech. Jejich znalost bývá – například v poradenské praxi psychologa – klíčem k pochopení a řešení nejednoho osobního problému.

Kulturní antropologie

Kulturní antropologie studuje životní formy, tak jak jsou realizovány v různých společnostech převládající mentalitou, zvyky, životním stylem. Tento obor se liší od psychologie osobnosti jednak tím, že se zabývá řadou problémů týkajících se individua jen vzdáleně, a jednak šíří záběru.

Zajímavým styčným bodem obou oborů je pojem *modální osobnosti*: Jde o to, jak se liší osobnosti typických příslušníků různých etnik, tj. např. osobnost typického Číňana, Angličana nebo Křováka. Zde jde o transkulturní (resp. interkulturní) psychologii osob-

nosti, přičemž klasická psychologie osobnosti se soustřeďuje na daleko jemnější prokreslení jedné modální osobnosti a jejích variant.

Struktura osobnosti, její vývoj i vzorce individuality se liší od kultury ke kultuře stejně jako uvnitř téže kultury. Kulturně antropologický přístup by mohl značně obohatit poznání, jež umožňuje monokulturně zúžená psychologie osobnosti; musel by si však od psychologie „vypůjčit“ spojení s fyziologií, psychiatrií atd. a psychologický důraz na prožívání. Buď by se tedy měla kulturní antropologie „zepsychologizovat“, nebo by měla psychologie osobnosti rozšířit svůj obzor o srovnávání kultur. Tímto směrem ostatně vykročil už Platon, když psychologicky srovnával Řeky s jinými národy: Řekové byli podle něho nejracionálnější. Prozatím od sebe psychologie osobnosti a kulturní antropologie navzájem přijímají cenné podněty. Například psychologům pomohlo zjištění antropologů, že existují kultury, ve kterých vůbec nedochází k pubertální krizi osobnosti. Jiným významným poznatkem je, že agrese, vzájemné napadání člověka člověkem (fyzicky, případně symbolicky), je u některých národů téměř neznámá, nelze ji tedy považovat za antropologickou konstantu. Vzhledem k tomu, že v současné době pod vlivem globalizace spolu stále více pracují a žijí (a to i v rodinách) jedinci pocházející z různých kultur, nabývá interkulturní psychologie osobnosti na významu.

Filosofická antropologie

Mezi psychologií a filosofií je především významná souvislost historická, jak brzy uvidíme: Psychologie se teprve poměrně nedávno „emancipovala“ od filosofie. Filosofická antropologie je široký obor (různými filosofií různě vymezovaný), který zobecňuje výsledky jednotlivých věd o člověku, mezi nimi také psychologie. Zároveň dává těmto vědám hlubší smysl a orientaci. Rozdíl mezi oběma disciplínami je někdy jemný, ale podstatný. Psychologie osobnosti jako *empirický vědní obor* zkoumá konkrétní vztahy a závislosti. Antropologie se ptá po smyslu jejich poznatků. Promýšlí například smysl lidského života. Psychologie osobnosti zkoumá *hledání smyslu života jako psychický jev*^{VI}, ale tento smysl jako takový je – přísně vzato – mimo její kompetenci. Nicméně řada humanistických psychologů se tímto pravidlem nenechává omezovat a „neukázněně“ překračuje hranici mezi psychologií a filosofií.

Neurovědy a biologická antropologie

Neurovědy lze považovat za dobré, užitečné, byť někdy „agresivní“ sousedy většiny psychologických věd. Obecná psychologie je bez nich dnes nemyslitelná, ať jde o paměť, vnímání nebo city, a stejně je na tom vývojová psychologie a řada aplikací, zejména klinických. Neuropsychologicky je orientována i řada sociálních psychologů, dokonce i badatelů v psychologii náboženství.⁶ Pokud jde o personologii, narazíme na neuropsychologické souvislosti na mnoha místech této knihy.

Do antropologie v širokém smyslu se zahrnuje i měření tělesných tvarů a stanovení typů, zvláště rasových a etnických. Zjišťují se tělesné proporce a jiné charakteristické znaky. Stejnými metodami je možno zjišťovat i individuální rozdíly uvnitř dané rasové

⁶ Viz např. Newberg a Newbergová, 2005.